

ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ

ΔΙΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗΣ

ΕΤΟΣ ΚΗ' 2002

ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

ΤΕΥΧΟΣ 6^ο

Θεωρία

Η αντοχή του συνταγματικού φαινομένου στη μετανεωτερική εποχή

Του ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ
Καθηγητή της Νομικής Σχολής του Α.Π.Θ.

I. Σύνταγμα: μία λέξη που συμπυκνώνει τρεις αιώνες

1. Το συνταγματικό φαινόμενο ταυτίζεται ιστορικά με τα οικονομικά, κοινωνικά και θεσμικά στοιχεία που συγκροτούν τη μακρά περίοδο της νεωτερικότητας¹. Από αυτή την οπτική γωνία το σύνταγμα ως νομοθετικό κείμενο,

1. Για τα στοιχεία που συνθέτουν τη νεωτερικότητα (με την έννοια των «νέων χρό-

ως πολιτικό αίτημα, ως μέθοδος και σύστημα μακροπρόθεσμων θεσμικών και πολιτικών διακανονισμών συνδέεται ιστορικά με αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε δυτικό οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό μοντέλο. Συνδέεται ιστορικά με την ανάπτυξη, την ωρίμανση και εντέλει τη μετεξέλιξη της βιομηχανικής κοινωνίας, με την αντιπροσωπευτική δημοκρατία υπό όλες τις επιμέρους εκδοχές της, με το κράτος δικαίου αλλά και με το κοινωνικό κράτος -τουλάχιστον με την ευρωπαϊκή αντίληψη γι' αυτό.

Η μακρά ιστορική διαδρομή από τα πρόδρομα συνταγματικά φαινόμενα στο περιεχόμενο που προσλαμβάνει η έννοια «σύνταγμα» στο τέλος του 20ού αιώνα ταυτίζεται, λοιπόν, με την ευρύτερη περίοδο της νεωτερικότητας, στον πυρήνα της οποίας βρίσκεται το στοιχείο της ορθολογικότητας και της τυποποίησης των διαφόρων σχέσεων: προσωπικών και οικογενειακών, κοινωνικών, παραγωγικών και γενικότερα οικονομικών, πολιτικών, νομικών (στο πεδίο τόσο του ιδιωτικού όσο και του δημόσιου δικαίου).

Η εξέλιξη αυτή δεν ήταν βέβαια ούτε απλή ούτε ευθύγραμμη. Είναι γεμάτη από αποχρώσεις, εξαιρέσεις, αποκλίσεις και παλινδρομήσεις. Δύο, είναι νομίζω, οι μείζονες αποκλίσεις από αυτή την εξέλιξη. Η πρώτη είναι η κατάλυση της συνταγματικής τάξης, δηλαδή η διακοπή της λειτουργίας του συντάγματος ως συστήματος μακροπρόθεσμων θεσμικών διακανονισμών, μετά την ολοκληρωμένη επιβολή του συνταγματικού φαινομένου στις χώρες του δυτικού οικονομικού, κοινωνικού, πολιτικού και πολιτιστικού παραδείγματος. Αυτό συνέβη με τον γερμανικό ναζισμό, τον ιταλικό φασισμό, τις δικτατορίες της νότιας Ευρώπης² κ.ο.κ. Η δεύτερη είναι η ανάπτυξη -κατ' αντιδιαστολή προς

ων») βλ. D. BELL, Ο πολιτισμός της μεταβιομηχανικής Δύσης, Αθήνα, 1999, J. HABERMAS, Ο φιλοσοφικός λόγος της νεωτερικότητας, Αθήνα, 1993, σ. 15 επ., 32 επ., 41 επ., A. GIDDENS, Οι συνέπειες της νεωτερικότητας, Αθήνα, 2001, σ. 6 επ., 75 επ., 209 επ., A. WELLMER, Η ελευθερία στον νεωτερικό κόσμο, Αθήνα, 2001, σ. 27 επ., 131 επ. Ειδικότερα για το συνταγματικό φαινόμενο και την εξέλιξή του βλ. ΑΡ. ΜΑΝΕΣΗ, Συνταγματικό Δίκαιο, Ι, Θεσσαλονίκη, 1980, σ. 126 επ., ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου, Θεσσαλονίκη, 1991, σ. 25 επ., Δ. Θ. ΤΣΑΤΣΟΥ, Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος Α', Θεωρητικό Θεμέλιο, Αθήνα - Κομοτηνή, 1994, σ. 180 επ., Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, Συνταγματική οργάνωση του κράτους, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, 2002, Ξ. ΚΟΝΤΙΑΔΗ, Η αναθεώρηση του Συντάγματος, Αθήνα - Κομοτηνή, 2000, σ. 26 επ. Βλ. επίσης P. BISCARETTI DI RUFFIA & S. ROZMARYN, La constitution comme loi fondamentale dans les états de l'Europe occidentale et dans les états socialistes, Torino - Paris, 1966, σ. 3 επ., 9 επ., 29 επ., D. GRIMM, Die Zukunft der Verfassung, σε: ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Die Zukunft der Verfassung, Frankfurt am Main, 1991, σ. 397 επ., M. FIORAVANTI, Costituzione, Bologna, 1999, σ. 85 επ.

τη δυτική έννοια του συντάγματος αλλά και σε άμεση αναφορά προς αυτή-μιας σοβιετικής αντίληψης περί συντάγματος, που ευδοκίμησε όχι μόνο στη Σοβιετική Ένωση, αλλά και σε όλες τις άλλες χώρες του λεγόμενου υπαρκτού σοσιαλισμού από το πρώτο σοβιετικό σύνταγμα έως τα τέλη της δεκαετίας του 1980³.

Το γεγονός, όμως, ότι ανεξάρτητα από το ιδεολογικό και πολιτικό περιεχόμενό του, το σύνταγμα ως θεσμικό κέλυφος και ως βάση της νομικής και πολιτικής τάξης μιας χώρας διατηρήθηκε και στις περισσότερες από τις περιπτώσεις αυτές, δείχνει –αν μη τι άλλο– ότι η συμβολική και ιδεολογική σημασία του συνταγματικού φαινομένου ήταν από τον 18ο αιώνα (δηλαδή από την εποχή της αμερικανικής και της γαλλικής επανάστασης) αδιαλείπτως πολύ μεγάλη και πολλαπλώς κρίσιμη. Το σύνταγμα λειτουργεί ιστορικά ως έννοια συνώνυμη με την κρατική υπόσταση και κυριαρχία, ως έννοια συνώνυμη με το κράτος δικαίου και την αρχή της νομιμότητας, ως έννοια συνώνυμη με την αντιπροσωπευτική δημοκρατία. Οι τεράστιες αυτές συμπαραδηλώσεις του όρου σύνταγμα κατέστησαν τη χρήση του αναγκαία για την προσπάθεια πολιτικής νομιμοποίησης κάθε είδους καθεστώτων και καταστάσεων μέσα από

2. Για τον γερμανικό ναζισμό βλ. F. NEUMANN, *Behemoth: The Structure and Practice of National Socialism*, New York, 1942. Για τον ιταλικό φασισμό βλ. H. HELLER, *Europa und der Faschismus*, Berlin und Leipzig, 1931. Για τις δικτατορίες της νότιας Ευρώπης βλ. N. ΠΟΥΛΑΝΤΖΑ, *Η κρίση των δικτατοριών (Πορτογαλία - Ελλάδα - Ισπανία)*, Αθήνα, 1977. Για τη μετάβαση των χωρών αυτών στη δημοκρατία βλ. G. KAMINIS, *La transition constitutionnelle en Grèce et en Espagne*, Paris, 1993, K. ΜΑΥΡΙΑΣ, *Transition démocratique et changement constitutionnel en Europe du Sud*, Athènes, 1997. Ειδικότερα για την ελληνική εμπειρία βλ. Ν. ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΥ, *Τα συνταγματικά «εγχειρήματα» της δικτατορίας και το συντακτικό έργο της μεταπολίτευσης*, Αθήνα - Κομοτηνή, 2001.

3. Βλ. M. LESAGE, *Les régimes politiques de l'U.R.S.S. et des pays de l'Est*, Paris, 1971, P. BISCARETTI DI RUFFIA & G. CRESPI REGHIZZI, *La costituzione sovietica del 1977. Un sessantennio di evoluzione costituzionale nell'U.R.S.S.*, Milano, 1990, Α. ΤΑΧΟΥ, *Το πρώτο Σοβιετικό Σύνταγμα του 1918*, Θεσσαλονίκη, 1989, Δ. ΔΗΜΟΥΛΗ, *Τα Σοβιετικά Συντάγματα του 1918 και του 1936: νομική και κοινωνική πραγματικότητα*, σε: *Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου*, τευχ. 2, 1993, σ. 193επ., Ξ. ΚΟΝΤΙΑΔΗ, *Κράτος πρόνοιας και κοινωνικά δικαιώματα*, Αθήνα - Κομοτηνή, 1998, σ. 138 επ. Για τη μετάβαση από τον υπαρκτό σοσιαλισμό στην οικονομία της αγοράς και το κράτος δικαίου βλ. S. MILACIC (επιμ.), *La démocratie constitutionnelle en Europe centrale et orientale. Bilan et perspectives*, Bruxelles, 1998, Θ. ΤΖΩΝΟΥ, *Τα συντάγματα της κεντρικής και νοτιοανατολικής Ευρώπης*, Αθήνα - Κομοτηνή, 2000

εικονικά συντάγματα που υποδύονταν ότι αποδέχονταν αυτές τις βασικές εγγυήσεις και καταστάσεις⁴.

Πέρα βέβαια από τους λόγους αυτούς, η αντοχή του συντάγματος οφείλεται στο γεγονός πως εξακολουθεί να επιτελεί δυο θεμελιώδεις λειτουργίες: Πρώτον, οργανώνει, δηλαδή συγκροτεί νομικά την κρατική εξουσία και τις σχέσεις της με την κοινωνία και δεύτερον, οριοθετεί την κρατική εξουσία αλλά και κάθε άλλη άτυπη μορφή εξουσίας και άρα προστατεύει και εγγυάται τη θέση του κάθε ατόμου, του κάθε πολίτη και του κάθε κοινωνικού και οικονομικού υποκειμένου. Η οργανωτική, η εγγυητική αλλά και η συμβολική – νομιμοποιητική λειτουργία του συντάγματος στα βασικά τους χαρακτηριστικά εξακολουθούν να επιτελούνται και υπό τις συνθήκες της μετανεωτερικής εποχής.

Υπήρχε επιπλέον εξαρχής ένας περίεργος «διπλασιασμός» ή μάλλον μία «διχοτόμηση» της έννοιας του συντάγματος: η ιστορία της έννοιας του συντάγματος βασίζεται από τον 18ο ως τον 21ο αιώνα στην αντιδιαστολή μεταξύ γραπτού και άγραφου, αυστηρού και ήπιου, τυπικού και ουσιαστικού, πραγματικού ή εικονικού, κανονιστικού και προγραμματικού συντάγματος. Οι περισσότερες από τις αντιδιαστολές αυτές εγγράφονται στο «κεντρικό ρεύμα»: στην πορεία προς την ολοκλήρωση του συνταγματικού φαινομένου μέσα από αλληπάλλληλα κύματα συνταγματισμού, που ανάγονται όμως εντέλει στη διαρκή διαμόρφωση της νεωτερικής (με την έννοια της βιομηχανικής) κοινωνίας και των πολιτικών και θεσμικών της κατακτήσεων⁵.

Κάποια από τα εννοιολογικά αυτά ζεύγη συνδέθηκαν με την ανάγκη να υπαχθούν στην ευρύτερη έννοια του συντάγματος νομοθετικά κείμενα που απέκλιναν από τη δυτικότροπη συνταγματική τυπολογία και ιδίως –όπως είδαμε– τα συντάγματα των χωρών του υπαρκτού σοσιαλισμού, που ακολούθησαν τη δική τους ιδιαίτερη γενεαλογία? γενεαλογία που ξεκινά, ως γνωστόν, από συντάγματα – προγραμματικά πολιτικά κείμενα και καταλήγει σε συνταγματικά κείμενα αρκετά κοντά στο δυτικότροπο μοντέλο συντάγματος⁶, δηλαδή σε ένα μοντέλο γραπτού και μάλιστα ενιαίου, αυστηρού και άρα τυπικού συντάγματος με πλήρες κανονιστικό περιεχόμενο.

4. Βλ. B. LACROIX, *Les fonctions symboliques des constitutions. Bilan et perspectives*, σε: J.-L. SEURIN (επιμ.), *Le constitutionnalisme aujourd'hui*, Paris, 1984, σ. 186 επ.

5. Βλ. ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, *Μαθήματα*, ό.π., σ. 36 επ.

6. Βλ. P. BISCARETTI DI RUFFIA & S. ROZMARYN, *La constitution comme loi*, ό.π., σ. 79 επ., 93 επ.

2. Αυτή η προσέγγιση έχει όμως αξία και σε σχέση με τη συνεχή διαμόρφωση της κανονιστικής ύλης του συντάγματος: Στο «πολιτικό» σύνταγμα ως αρχικό, ιστορικό, θεματολογικό πυρήνα του συνταγματικού φαινομένου προστίθεται αργότερα το «οικονομικό», το «κοινωνικό» και το «οικολογικό» σύνταγμα. Για κάθε μία από τις νέες αυτές διαστάσεις του συντάγματος τέθηκαν προβλήματα κανονιστικής ισχύος και άμεσης εφαρμογής, τέθηκε δηλαδή το ερώτημα αν είναι τελικά ισότιμη με το «κλασικό» περιεχόμενο ενός τυπικού συντάγματος⁷. Ουσιαστικά το σύνταγμα μέσα από τα αλληπάλληλα αυτά κύματα συνταγματισμού παρακολουθεί την εξέλιξη του αστικού κράτους και άρα της σχέσης του με την κοινωνία ή μάλλον την εξέλιξη του κράτους ως μείζονος κοινωνικής σχέσης.

Από την άποψη αυτή η εξέλιξη του κανονιστικού περιεχομένου του συντάγματος ταυτίζεται με την ιστορική εξέλιξη του κρατικού φαινομένου και πιο συγκεκριμένα του αστικού κράτους. Το σύνταγμα είναι ένα σύστημα νομικών κανόνων που διαθέτουν τη μεγαλύτερη δυνατή νομική ισχύ και ρυθμίζουν τη συγκρότηση και την άσκηση (άρα και την οριοθέτηση) της κρατικής εξουσίας. Η ρύθμιση όμως του αντικειμένου αυτού γίνεται μέσα από τη ρύθμιση των σχέσεων των ατόμων μεταξύ τους και με το κράτος, άρα γίνεται μέσα από τη ρύθμιση του συνόλου των σχέσεων ιδιωτικού και δημοσίου δικαίου. Το σύνταγμα ως βάση και πλαίσιο της έννομης τάξης διέπει και τις ιδιωτικές σχέσεις, άρα και το ιδιωτικό και όχι μόνο το δημόσιο δίκαιο. Κατά την ίδια λογική το σύνταγμα διέπει όχι μόνο τη συγκρότηση και τη λειτουργία του κράτους, αλλά και της κοινωνίας με την έννοια της ιδιωτικής ή αστικής κοινωνίας, της κοινωνίας των πολιτών. Αυτό ισχύει μάλιστα από την αρχική μέχρι την πιο ώριμη και εκτεταμένη εκδοχή του συνταγματικού φαινομένου σε όλο αυτό το μακρότατο διάστημα των τριών και πλέον αιώνων στο οποίο αυτό κυριαρχεί. Η παρακολούθηση, συνεπώς, της εξέλιξης της συνταγ-

7. Βλ. ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, Μαθήματα, ό.π., σ. 37 επ. Ειδικότερα για τη θεώρηση των κοινωνικών δικαιωμάτων ως «νομοθετικών» απλώς δικαιωμάτων κατά την εποχή του Συντάγματος της Βαϊμάρης βλ. C. SCHMITT, *Verfassungslehre*, Munchen – Leipzig, 1928, σ. 212 επ. Για τη σύγχρονη αντίληψη των κοινωνικών δικαιωμάτων ως γνήσιων θεμελιωδών δικαιωμάτων βλ. Χ. ΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων, Θεσσαλονίκη, 1993, σ. 114 επ., Ξ. ΚΟΝΤΙΑΔΗ, Κράτος πρόνοιας και κοινωνικά δικαιώματα, ό.π., σ. 188 επ., Γ. ΚΑΤΡΟΥΓΚΑΛΟΥ, Το κοινωνικό κράτος της μεταβιομηχανικής εποχής, Αθήνα - Κομοτηνή, 1998, σ. 487 επ. Βλ. επίσης, J. ΙΛΙΟΡΟΥΛΟΣ-STΡΑΝΓΑΣ (επιμ.), *La protection des droits sociaux fondamentaux dans les états membres de l'Union Européenne. Etude de droit comparé*, Athènes - Bruxelles - Baden -Baden, 2000.

ματικής ύλης επιτρέπει –ευκρινέστερα από ό,τι σε οποιοδήποτε άλλο πεδίο– να γίνει αντιληπτή η εξέλιξη του κρατικού φαινομένου και της σχέσης κράτους και κοινωνίας τους τελευταίους τρεις αιώνες (18ο-20ό)⁸.

3. Η αντοχή και η μακροβιότητα του συντάγματος (με όλες του τις διαστάσεις που σημειώσαμε προηγουμένως) οφείλεται εν πολλοίς σε αυτήν την επεκτατική του τάση: στην ικανότητά του να επεκτείνει το κανονιστικό του περιεχόμενο παρακολουθώντας την ιστορική εξέλιξη του κρατικού φαινομένου και άρα την εξέλιξη των σχέσεων κράτους και κοινωνίας όλο αυτό το διάστημα. Από την οπτική αυτή γωνία το σύνταγμα αποδεικνύεται εξαιρετικά ευέλικτο και ανθεκτικό, γιατί οι βασικές του λειτουργίες είναι ζωτικές για κάθε πολιτική κοινωνία που έχει ανάγκη από οργάνωση, οριοθέτηση και νομιμοποίηση.

Η πρωταρχική άλλωστε λειτουργία του συντάγματος είναι ακριβώς αυτή: η «υποδοχή» των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών σχέσεων και άρα αντιθέσεων και η μακροπρόθεσμη ρύθμισή τους μέσα από διακανονισμούς που επιδιώκουν να υπερβούν τη συγκυρία και να έχουν τη μεγαλύτερη δυνατή διάρκεια. Αυτή βέβαια η λειτουργία αφενός μεν επιτελείται και από ορισμένα κοινά νομοθετικά κείμενα που, παρότι δεν έχουν συνταγματική ισχύ, διατηρούνται για μεγάλες χρονικές περιόδους, αφετέρου δε μπορεί να αφορά και δευτερεύουσες ή συγκυριακές ρυθμίσεις που έχουν περιληφθεί σε ένα συνταγματικό κείμενο. Σημασία όμως έχει το γεγονός πως κατά βάση –πλην εξαιρέσεων– η λειτουργία αυτή επιτελείται από το σύνταγμα λόγω των νομικών, πο-

8. Στην πρώτη μεγάλη φάση του συνταγματισμού, που διαρκεί ως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και αντιστοιχεί στη μορφή του φιλελεύθερου αστικού κράτους, κυριαρχεί η αντίληψη ότι το κράτος και η κοινωνία αποτελούν δύο διακεκριμένους χώρους. Η συνταγματική αυτή αντίληψη αποτυπώνεται χαρακτηριστικά στα έργα των A. V. DICEY, *Introduction to the Study of the Law of the Constitution*, London, Macmillan, 1885, G. JELLINEK, *Allgemeine Staatslehre*, Berlin, 1900, R. CARRÉ DE MALBERG, *Contribution à la théorie général de l'État*, Paris, 1920-1922. Στη δεύτερη φάση του συνταγματισμού, η οποία έχει την αφετηρία της στο Σύνταγμα της Βαϊμάρης (1919), τα περιεχόμενα των συνταγμάτων παρακολουθούν την κοινωνική κατεύθυνση στην εξέλιξη του κράτους, η οποία οδηγεί στη διαμόρφωση μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο της μορφής του δημοκρατικού κοινωνικού κράτους. Βλ. B. MIRKINE-GUETZÉVITSCHE, *Les nouvelles tendances du droit constitutionnel*, Paris, 1936, A. SVOLOS, *Le travail dans les constitutions contemporaines*, Paris, 1939, G. GURVITCH, *The bill of social rights*, New York, 1946, E. ΜΠΕΝΤΑ, *Το κοινωνικό κράτος δικαίου*, Αθήνα - Κομοτηνή, 1998. Στα πιο πρόσφατα ευρωπαϊκά συντάγματα, όπως το ελληνικό Σύνταγμα του 1975 και το ισπανικό Σύνταγμα του 1978, προστίθεται και η διάσταση του «περιβαλλοντικού συντάγματος». Βλ. ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, *Μαθήματα*, ό.π., σ. 39-40.

λιτικών και συμβολικών χαρακτηριστικών που αυτό συγκέντρωσε μέσα στο «γενετικό» του υλικό, χάρη κυρίως στις δύο μεγάλες «μαίες» του, του 18ου αιώνα: την αμερικανική και τη γαλλική επανάσταση.

4. Το σύνταγμα αναδεικνύεται, λοιπόν, μέσα από τις ιστορικές διαδικασίες γέννησής του ως η μείζων και καθολική θεσμική συμβολοποίηση της νεωτερικής κοινωνίας: Οι βασικές έννοιες του πολίτη, του λαού και του έθνους, η διάκριση των εξουσιών, η οργάνωση και λειτουργία του κοινοβουλίου κ.ο.κ. είναι μία σειρά από αφαιρέσεις μέσα στις οποίες βρίσκει κανείς τα διάφορα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά υποκείμενα, ατομικά και συλλογικά, τις σχέσεις, τις συγκρούσεις, τους συμβιβασμούς τους. Βρίσκει, δηλαδή, τη συγκρότηση και λειτουργία της αγοράς, τον ιστό και τις αντιθέσεις της οικονομίας, τις νοοτροπίες, τις ιδεοληψίες, τα συμφέροντα, τις αντιθέσεις μιας κοινωνίας και ενός πολιτικού συστήματος που συγκροτείται, εξελίσσεται, ανασυγκροτείται και ούτω καθεξής.

Το ίδιο το σύνταγμα ως διεκδίκηση, ως κείμενο, ως κατάκτηση, ως σύστημα νομικών, πολιτικών και ιδεολογικών λειτουργιών καθίσταται –όπως ήδη σημειώσαμε– το σύμβολο της κρατικής ύπαρξης και κυριαρχίας και στη συνέχεια του κράτους δικαίου και της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Αυτό συνεχίζεται από τον 18ο αιώνα έως σήμερα παρά τις αδράνειες ή τις συγκαλύψεις που περιέχει κατ' ανάγκη το σύνταγμα ως ελλειπτικό νομοθετικό κείμενο μακράς διάρκειας, υψίστης νομικής ισχύος αλλά και πολιτικού πάντοτε περιεχομένου. Οι οικονομικές λειτουργίες του κράτους, τα μεγάλα μέτωπα ανάμεσα στην πολιτική αφενός και τη δικαστική αφετέρου εξουσία, οι συγκρούσεις ανάμεσα στα πολιτικά όργανα του κράτους και τις εστίες οικονομικής και επικοινωνιακής ισχύος, οι μεγάλες κοινωνικές συγκρούσεις ανάμεσα στο συντελεστή «κεφάλαιο» και στο συντελεστή «εργασία» παρουσιάζονται στα περισσότερα δυτικότροπα συντάγματα, και ιδίως σε αυτά που έχουν μακρά διάρκεια ζωής ως κείμενα, με τρόπο έμμεσο, υπαινικτικό και συγκεκριμένο. Το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι, η ελευθερία του λόγου, η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, η διάκριση των εξουσιών καλούνται να στεγάσουν φαινόμενα και να ρυθμίσουν καταστάσεις πολύ διαφορετικές από αυτές που ίσχυαν στην περίοδο της αρχικής διαμόρφωσης των αντίστοιχων θεσμών, εννοιών, δικαιωμάτων και ρυθμίσεων.

Αυτή η συμβολική απόσταση του συντάγματος από τη συγκεκριμένη κοινωνία που ρυθμίζει είναι το μεγάλο πλεονέκτημά του. Μπορεί βέβαια κάθε μεγάλη ιστορική αλλαγή –κάθε αλλαγή του τρόπου οργάνωσης του πολιτικού συστήματος, των αρμοδιοτήτων και του ρόλου του αρχηγού του κράτους ή της βουλής και κάθε αλλαγή των σχέσεων ανάμεσα στο ομοσπονδιακό και τα ο-

μόσπονδα κράτη– να οδηγούσε σε μεγάλες συνταγματικές μεταβολές, σε νέα ή ριζικά αναθεωρημένα συντάγματα, αυτό όμως δεν αλλοίωνε τα βασικά αυτά χαρακτηριστικά στα οποία αναφερθήκαμε. Οι περισσότερες άλλωστε από τις νέες αυτές διευθετήσεις ήταν διευθετήσεις αμιγώς πολιτικών και όχι κοινωνικών σχέσεων. Αφορούσαν το πολιτικό σύστημα και όχι τον κοινωνικό σχηματισμό. Άλλωστε το σύνταγμα εξαρχής ρύθμιζε τη συγκρότηση και την άσκηση της κρατικής εξουσίας ως μείζονα κοινωνική σχέση χωρίς όμως να υποτιμά τη σημασία και το μεγάλο βαθμό αυτονομίας του πολιτικού και θεσμικού στοιχείου. Η έμφαση στους πολιτικούς διακανονισμούς που γίνονται με ευθύ και άμεσο τρόπο έχει ως αποτέλεσμα η ρύθμιση των σχέσεων κράτους και κοινωνίας ή πολιτικής κοινωνίας και κοινωνίας των πολιτών, συμπεριλαμβανομένων και των οικονομικών σχέσεων, να γίνεται πολύ συχνά κατά τρόπο περισσότερο ελλειπτικό και έμμεσο.

5. Η ελλειπτικότητα, η επεκτατικότητα και η συμβολική λειτουργία του συντάγματος είναι τρία γενετικά χαρακτηριστικά που του επιτρέπουν να παρακολουθήσει όχι μόνον όλη την πορεία της βιομηχανικής κοινωνίας αλλά και τη μετάβαση στη μετανεωτερική εποχή⁹ ενσωματώνοντας κατά καιρούς –ανάλογα με τη χώρα, τις συγκυρίες, το συσχετισμό των δυνάμεων, τις ανάγκες– διάφορα στοιχεία: Τα κοινωνικά δικαιώματα, το οικολογικό σύνταγμα, οι οικονομικές λειτουργίες του κράτους ιδίως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οι διαδικασίες της ευρωπαϊκής ενοποίησης, η πρόκληση της βιοτεχνολογίας είναι μερικές μόνο στιγμές αυτής της συνεχούς διεργασίας.

Το σύνταγμα ως κατάκτηση και προϊόν της νεωτερικής, δηλαδή εν πολλοίς της βιομηχανικής κοινωνίας, βρέθηκε έτσι αντιμέτωπο με την πρόκληση της μετανεωτερικότητας διαθέτοντας όλη την αναγκαία αφαιρετικότητα, ευελιξία και ευρυχωρία, δηλαδή ετοιμότητα και ικανότητα ενσωμάτωσης των αναγκαίων ρυθμίσεων. Η μεταβολή των εργασιακών σχέσεων, η διεθνής κινητικότητα των κεφαλαίων, η δημιουργία των τεχνολογικών προϋποθέσεων της

9. Για τη μετανεωτερικότητα ως νέα ιστορική φάση και για τις συναφείς έννοιες της μεταβιομηχανικής ή μεταφορντιστικής κοινωνίας βλ. J. F. LYOTARD, Η μεταμοντέρνα κατάσταση, Αθήνα, 1988, σ. 25 επ., U. BECK – A. GIDDENS – S. LASH, Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social order, Cambridge, 1994, U. BECK, Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine Andere Moderne, Frankfurt am Main, 1986, B. SMART, Modern Conditions, Postmodern Controversies, London, Routledge, 1992, F. WEBSTER, Theories of the Information Society, London, 1995, M. REVELLI, Oltre il Novecento. La politica, le ideologie e le insidie del lavoro, Torino, 2001, M. CASTELLS, The Rise of the Network Society, London, 2002.

κοινωνίας της πληροφορίας, η επέκταση της λεγόμενης νέας οικονομίας, η διαρκής ανακάλυψη νέων δραστηριοτήτων και προϊόντων στον τομέα των υπηρεσιών, τα νέα μοντέλα παραγωγής στη μεταποίηση αλλά και στη γεωργία, η κρίση του κομματικού φαινομένου, η δημοσιονομική κρίση του κοινωνικού κράτους και η ανάγκη διαμόρφωσης νέων θεσμών κοινωνικού κράτους, οι διευρυνόμενες οικολογικές ευαισθησίες, η ανάπτυξη του πεδίου των λεγόμενων μη κυβερνητικών οργανώσεων, η αύξηση των μεταφυσικών αγωνιών, οι νέες μορφές εγκληματικότητας και άπειρα άλλα φαινόμενα που συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με τη μετάβαση από τη νεωτερική στη μετανεωτερική εποχή και πάντως με τη μετάβαση από τη βιομηχανική στη μεταβιομηχανική κοινωνία δεν προκάλεσαν, κατά τη γνώμη μου, κανένα πρόβλημα στις λειτουργίες και στην αντοχή του συνταγματικού φαινομένου. Άλλωστε, η περίοδος αυτή συμπίπτει με πολύ σοβαρές ενισχύσεις των κλασικών λειτουργιών του συντάγματος λόγω της πτώσης του υπαρκτού σοσιαλισμού.

Κατ' αρχάς όλα αυτά από πλευράς πολιτικών επιπτώσεων μπορούν ανέτως να συγκριθούν με τη μετάβαση από την «προτηλεοπτική» στην «τηλεοπτική» εποχή στο πλαίσιο μιας κοινωνίας που ήταν και παρέμενε ακόμα τότε βιομηχανική. Η μεταβολή που επήλθε στις πολιτικές συμπεριφορές λόγω της τηλεόρασης είναι, νομίζω, προς το παρόν μεγαλύτερη από αυτήν που έχει επιφέρει η συρροή των στοιχείων που μπορούμε να χαρακτηρίσουμε μετανεωτερικά. Άλλωστε η περιοδολόγηση της εξέλιξης του συνταγματικού φαινομένου και η οριοθέτηση των διάφορων μεγάλων φάσεων ή «κυμάτων» του συνταγματισμού υπακούει συνήθως σε κριτήρια πολιτικά, με την έννοια των εξελίξεων και των τομών που επέρχονται στη λειτουργία του πολιτικού συστήματος, και όχι σε κριτήρια οικονομικά, κοινωνικά, ή νοοτροπιακά.

II. Δοκιμασία και προσαρμογή των ιστορικών χαρακτηριστικών του συντάγματος

1. Τα ιστορικά συνεπώς χαρακτηριστικά του συντάγματος και ιδίως ο πανηγυρικός αλλά νομικά αυστηρός του χαρακτήρας και η ελλειπτική και ολιγόλογη διατύπωση κατέστησαν εφικτή τη διατήρηση του συνταγματικού φαινομένου έως σήμερα και διασφαλίζουν την αντοχή του και υπό τις συνθήκες μιας κοινωνίας μεταβιομηχανικής. Αυτό γίνεται σε συνδυασμό με τρεις εξελίξεις που κατ' αποτέλεσμα ενισχύουν και επικαιροποιούν το συνταγματικό φαινόμενο:

Πρώτον, με την έκπτωση του νόμου και την τάση συνεχούς αναγωγής στο σύνταγμα για την αναζήτηση απευθείας σε αυτό των κανόνων που διέπουν

μείζονα αλλά και ελάσσονα ζητήματα. Το φαινόμενο αυτό είναι ομόλογο της δικαστικοποίησης του συντάγματος και της ενίσχυσης του ρόλου του δικαστή στην ερμηνεία και εφαρμογή του¹⁰.

Δεύτερον, με την εμφάνιση νέων εθνικών κρατών που χρησιμοποιούν το σύνταγμα ως γενέθλια πράξη και ως θεσμική προϋπόθεση εισδοχής στη διεθνή κοινότητα, αλλά και με την ανάγκη να τεθούν σε ισχύ νέα συντάγματα προκειμένου να οργανωθεί νομικά και να αποτυπωθεί συμβολικά η μετάβαση των χωρών του λεγόμενου υπαρκτού σοσιαλισμού σε νέες κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες. Οι χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και της πρώην Σοβιετικής Ένωσης είναι το κατεξοχήν πεδίο του φαινομένου αυτού¹¹:

Η σχέση συντάγματος και εθνικού κράτους δοκιμάζεται συνεχώς με πολλούς και διάφορους τρόπους. Κατ' αρχάς, εις πείσμα της διαρκούς συζήτησης για τα ιστορικά όρια του εθνικού κράτους, ο αριθμός των εθνικών κρατών αυξάνεται διαρκώς από την ίδρυση του ΟΗΕ μέχρι σήμερα. Σχεδόν κάθε νέο εθνικό κράτος συνεπάγεται και ένα νέο εθνικό σύνταγμα με τελευταίο –όπως είδαμε– μεγάλο κύμα γένεσης νέων εθνικών κρατών και νέων εθνικών συνταγμάτων τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης και της παλαιάς Γιουγκοσλαβίας. Το συνταγματικό φαινόμενο στο επίπεδο του εθνικού κράτους εμφανίζει

10. Βλ. ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, Η νομική οριοθέτηση των πολιτικών κρίσεων του δικαστή: από τις μεθοδολογικές ματαιότητες στις δικονομικές εγγυήσεις, σε: ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Η ερμηνεία του Συντάγματος και τα όρια του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, Αθήνα - Κομοτηνή, 1994, σ. 107 επ.

11. Βλ. τις εισηγήσεις των S. SKARIC, FYROM - Multiethnic and Corporative State, P. KRESAK, The constitutional development of the Slovak Republic: the way from separation to integration, A. ZAKALYUK, Problems of the realization of the Constitution of 1996 in Ukraine, P. VASTAGH, The main tendencies of constitutional development in Hungary after the change of the political system with regard to the E.U. accession, L. PITROVA, Euro-amendment to the Czech Constitution, A. USACKA, Ten years of constitutional development in Latvia after the renewal of independence, S. STACIOKIAS, The recent amendments and drafts of the Lithuanian Constitution, L. HANNI, The new Constitution of the Republic of Estonia –A project for democratic society, G. VRABIE, La revision de la Constitution roumaine –impératif accepté, S. BIERNAT, The openness of the Constitution of the Republic of Poland towards European integration, N. SEMENOVA, Constitutional revision and the system of constitutional guaranties of human rights: the case of Ukraine, M. KOZUCH, Reflections on the new Constitution of the Republic of Poland, που παρουσιάστηκαν στο διεθνές συνέδριο «The Constitutional Revision in Today's Europe», Αθήνα, 7-9 Δεκεμβρίου 2001 και δημοσιεύονται στον τόμο με τα πρακτικά του συνεδρίου, G. AMATO - G. BRAIBANT- E. VENIZELOS, (επιμ.) The Constitutional Revision in Today's Europe, London, 2002.

συνεπώς μία πολύ ενδιαφέρουσα άνθηση με την πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού και τη μετάβαση των κρατών που έχουν διέλθει από την εμπειρία αυτή στα θεσμικά, κοινωνικά και οικονομικά δεδομένα των δυτικών και δυτικότροπων κρατών. Το σύνταγμα είναι αυτό που συμβολίζει, αποτυπώνει, οριστικοποιεί και οργανώνει είτε τη σύσταση νέου κράτους είτε τις μεγάλες πολιτειακές τομές και μεταβάσεις.

Τρίτον, με την εντεινόμενη «συνταγματοποίηση» του διεθνούς και του ευρωπαϊκού κοινοτικού δικαίου, τα οποία ρυθμίζουν πια σε πολύ μεγάλο βαθμό ύλη που ανήκει κατά βάση στο περιεχόμενο ενός συντάγματος. Η διεύρυνση του καταλόγου των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η προστασία του περιβάλλοντος, η βιοτεχνολογία είναι μόνο μερικά δείγματα του φαινομένου αυτού. Από την άλλη πλευρά, το σύνταγμα «διεθνοποιείται». Κρίσιμοι θεσμικοί διακανονισμοί γίνονται ολοένα και περισσότερο σε διεθνές επίπεδο, ενώ ταυτόχρονα η επάρκεια (ιδεολογική, πολιτική, λειτουργική, νομική) των εθνικών συνταγμάτων σε πολλές χώρες που βρίσκονται υπό μετάβαση ή υπό συνθήκες κρίσης ελέγχεται διεθνώς με βάση τις αντιλήψεις που επικρατούν στον ευρύτερο αυτό χώρο. Όπως το Σύνταγμα της Κυπριακής Δημοκρατίας του 1960 υπήρξε προϊόν ενός διεθνούς συσχετισμού δυνάμεων και παρακολούθημα των συνθηκών της Ζυρίχης και του Λονδίνου, έτσι και τώρα πολλοί εθνικοί συνταγματικοί διακανονισμοί γίνονται σε διεθνές επίπεδο και τελούν άμεσα ή έμμεσα υπό διεθνή έλεγχο.

Στο ευρύτερο αυτό φαινόμενο εντάσσονται πολλές επιμέρους εκδοχές: από την πορεία προς την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και ένα «Ευρωπαϊκό Σύνταγμα» μέσα από διακυβερνητικούς θεσμικούς διακανονισμούς μεταξύ των κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που κυρώνονται στη συνέχεια από το κάθε κράτος-μέλος κατά τις συνταγματικές του διαδικασίες, μέχρι τις συνταγματικές διευθετήσεις στην πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας ή τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη υπό διεθνή πίεση και έλεγχο.

2. Αναγωγή στο σύνταγμα, νέα εθνικά συντάγματα, «συνταγματοποίηση» των διεθνών και διεθνοποίηση των συνταγματικών εξελίξεων είναι ένα τρίπτυχο που προσδιορίζει εν πολλοίς την έννοια και τη λειτουργία του συντάγματος στην αυγή του 21ου αιώνα.

Το τρίπτυχο αυτό αναδεικνύει βέβαια κατά βάθος ένα νέο συσχετισμό εις βάρος των εθνικών πολιτικών οργάνων προς όφελος αφενός των εθνικών δικαστικών οργάνων, αφετέρου δε διεθνών οργάνων και οργανισμών. Αυτό το εισπράττουν ως πρόβλημα όλες οι εθνικές συνταγματικές τάξεις ανάλογα με τη θέση που κατέχουν στον παγκόσμιο χάρτη και τη νέα διεθνή τάξη.

Μπορεί να φαίνεται παράδοξη η υπαγωγή σε ένα ενιαίο φαινόμενο κρατών

με διεθνή οικονομική ή και στρατιωτική ακόμη ισχύ και με μακρά συνταγματική παράδοση και κρατών νέων ή κρατών που διέρχονται από μία μεταβατική φάση μεγάλης πολιτικής, κοινωνικής και θεσμικής κινητικότητας ή κρατών που τελούν υπό προφανή διεθνή πίεση. Υπάρχει όμως ένας κοινός παρονομαστής, που είναι αφενός μεν η έντονη δικαστικοποίηση, αφετέρου δε η διεθνοποίηση του συνταγματικού φαινομένου. Κράτη όπως η Γερμανία ή η Γαλλία δεν θα μπορούσαν –ακόμη και αν υποθέσουμε ότι το ήθελαν– να απομακρυνθούν μονομερώς από τα πρότυπα του ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού που οι ίδιες έχουν σε μεγάλο βαθμό διαμορφώσει. Η λειτουργία της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των οργάνων της είναι το πιο απλό και πρόσφορο παράδειγμα από την άποψη αυτή. Κράτη όπως η Κύπρος ή η πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας καλούνται να ενσωματώσουν στη συνταγματική τους τάξη διευθετήσεις που γίνονται στο πεδίο της διεθνούς έννομης τάξης¹². Οι εσωτερικές –όχι μόνο θεσμικές αλλά συχνά και απλώς πολιτικές– εξελίξεις μετατρέπονται σε διεθνές ή πάντως ευρωπαϊκό ζήτημα.

Υπάρχει συνεπώς μία τάση «αποκόλλησης» του συνταγματικού φαινομένου από την έννοια της κρατικής κυριαρχίας τόσο την εσωτερική όσο και την εξωτερική κυριαρχία: Μπορεί να υπάρχει σύνταγμα παρότι η πρωτογενής συντακτική εξουσία υπόκειται σε πάμπολλους εσωτερικούς ή εξωτερικούς περιορισμούς ή ελέγχους και παρότι το αντίστοιχο κράτος διαθέτει πολύ μικρό βαθμό εξωτερικής κυριαρχίας μέσα στο σύστημα των διεθνών και περιφερειακών συσχετισμών.

III. Το ανυπέβλητο γλωσσικό πλεονέκτημα του συντάγματος

1. Η αντοχή του συντάγματος οφείλεται επίσης στη σχέση του με τη γλώσσα. Το σύνταγμα ως νομοθετικό και πολιτικό κείμενο και μάλιστα ως κείμενο μακράς διάρκειας προϋποθέτει μία ειδική χρήση της γλώσσας, έτσι ώστε η εξέλιξη της πραγματικότητας να μην ακυρώνει τη ρυθμιστική λειτουργία της γλώσσας και η εξέλιξη της γλώσσας να μην ανατρέπει τη σχέση του κειμένου με την εξελισσόμενη πραγματικότητα. Η διαφορά ρυθμού ως προς την εξέλιξη αφενός μεν της γλώσσας αφετέρου δε της πραγματικότητας δη-

12. Για την περίπτωση της Κύπρου βλ. ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, *Ιδιομορφίες της συνταγματικής πτυχής του Κυπριακού και προοπτικές μιας ομοσπονδιακής δομής της Κυπριακής Δημοκρατίας*, σε: ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Το Κυπριακό ζήτημα, η κυπριακή συνταγματική τάξη και η προοπτική ένταξης στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Αθήνα - Κομοτηνή, 2000, σ. 25.

μιουργεί πρόβλημα αντοχής για οποιοδήποτε ρυθμιστικό και όχι απλά αφηγηματικό κείμενο. Για το λόγο αυτό η τόσο ισχυρή κανονιστικότητα του συντάγματος συνδέεται άμεσα με την τόσο μεγάλη ελλειπτικότητά του¹³.

Στο σύνταγμα, άλλωστε, περισσότερο από κάθε άλλο νομοθετικό κείμενο κανονιστικότητα και λογοτεχνικότητα συμπλέκονται: ο ελλειπτικός, πανηγυρικός και βαρυσήμαντος χαρακτήρας του συντάγματος το καθιστά αντικείμενο μεγάλου νομικού, πολιτικού αλλά και κειμενολογικού ενδιαφέροντος.

Η μεγάλη σημασία των συνταγματικών πρακτικών και παραδόσεων δεν μειώνει –ούτε αυτή– την αξία του κειμένου και της γλώσσας, γιατί και οι πρακτικές αυτές συγκροτούνται και αποκτούν κανονιστικά χαρακτηριστικά μόνο μέσα από τη σχέση τους με το συνταγματικό κείμενο, δηλαδή μέσα από τη σχέση τους με τη γλώσσα¹⁴.

2. Η κατάρτιση ή η αναθεώρηση ενός συντάγματος, αλλά και η ερμηνεία και η εφαρμογή του από το νομοθέτη, τη διοίκηση ή το δικαστή είναι συνεπώς μία διαρκής αναμέτρηση με ένα κείμενο που έχει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά στα οποία αναφερθήκαμε. Η σχέση όλων των παραγόντων που εμπλέκονται στη θέσπιση, την εφαρμογή και την ερμηνεία του συντάγματος με το συνταγματικό κείμενο είναι τελείως διαφορετική από τη σχέση με κάθε άλλο νομοθετικό κείμενο λόγω της επιδίωξης της μακράς διάρκειας που χαρακτηρίζει το πρώτο. Μπορεί η μακρά αυτή διάρκεια να μην επιτυγχάνεται πάντοτε, είναι όμως βασική επιδίωξη κάθε συντάγματος.

Η λειτουργία του Συντάγματος ως κειμένου παραμένει σταθερή. Οι μεθοδολογικές προσεγγίσεις, οι επιστημολογικές προϋποθέσεις, οι ιδεολογικές και πολιτικές αντιλήψεις έχουν βέβαια μεταβληθεί άρδην, προς την κατεύθυνση όμως μιας διευρυνόμενης αναγωγής στο σύνταγμα για την αναζήτηση πλήρων και άμεσων ρυθμίσεων.

Τα γενετικά χαρακτηριστικά του συνταγματικού φαινομένου διευκολύνουν συνεπώς πάρα πολύ την αντοχή του. Η χρήση τόσο διακηρυκτικών όσο και κανονιστικών στοιχείων προσφέρει μία ακαταμάχητη ευελιξία στο συνταγματικό κείμενο, το οποίο μπορεί να είναι αλλού απολύτως σαφές και συγκεκριμένο και αλλού να περιέχει ευρύτατες εξουσιοδοτήσεις στον κοινό νόμο ή να αναφέρεται σε ιδεολογικού και ηθικού χαρακτήρα επιλογές.

13. Βλ. ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, *Μαθήματα*, ό.π., σ. 25 επ.

14. Βλ. ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, *Συνταγματική πρακτική: μία αυτοτελής έννοια; σε: ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Η ερμηνεία του Συντάγματος και τα όρια του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων*, Αθήνα - Κομοτηνή, 1994, σ. 153 επ.

3. Τα πάντα όμως έχουν εντέλει κανονιστικό χαρακτήρα. Άλλωστε η κανονιστικότητα δεν εδρεύει μόνο στις νομοτεχνικά καταστρωμένες διατάξεις, αλλά και στην αφηγηματικότητα. Το σύνταγμα είναι υπό την έννοια αυτή μία μεγάλη αφήγηση¹⁵: η αφήγηση για τη συγκρότηση και τη λειτουργία μιας κοινωνίας και ενός κράτους που εξελίσσονται. Το ίδιο συνεπώς κείμενο καλείται, στη μακρά διάρκεια της ισχύος του, να αφηγηθεί διαφορετικές «ιστορίες»; δηλαδή να ρυθμίσει διαφορετικές κοινωνικές και πολιτικές καταστάσεις. Αυτό δεν συνιστά μόνο εξελισσόμενη ανάγνωση του συνταγματικού κειμένου από τον ερμηνευτή και τον εφαρμοστή του συντάγματος, αλλά και «ανάγνωση» της εξελισσόμενης πραγματικότητας από το συνταγματικό κείμενο. Θα μπορούσαμε ίσως να πούμε ότι πρόκειται για μία κανονιστική ανάγνωση της πραγματικότητας από τον ερμηνευτή και εφαρμοστή του συντάγματος υπό το πρίσμα του συνταγματικού κειμένου, προκειμένου να διαγνωστεί ο ισχύων συνταγματικός κανόνας μέσα στα ιστορικά, πολιτειολογικά, κοινωνικά, ιδεολογικά και πάντοτε νομικά συμφραζόμενα του συντάγματος.

Το σύνταγμα ως κανονιστικό σύστημα δεν ταυτίζεται βέβαια με το συνταγματικό κείμενο, αλλά βασίζεται σε αυτό, καθώς κάθε ερμηνεία αρχίζει από το κείμενο και καταλήγει σε αυτό προτείνοντας μία συγκεκριμένη ανάγνωσή του. Το γεγονός ότι το σύνταγμα είναι ένα κείμενο ειδικών προσόντων αποτελεί ένα στοιχείο που διασφαλίζει την αντοχή του και υπό κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες πολύ διαφορετικές από αυτές που ίσχυαν κατά τη γένεση του συνταγματικού φαινομένου.

Το πλεονέκτημα του συντάγματος βασίζεται υπό την έννοια αυτή στον ελλειπτικό, «ευρύχωρο» και εξελισσόμενο χαρακτήρα του ως κειμένου που απευθύνεται για τη συμπλήρωση και εξειδίκευση των ρυθμίσεών του στα συντεταγμένα όργανα του κράτους και ιδίως στο νομοθέτη (με τις συνεχείς επιφυλάξεις υπέρ του νόμου) και στο δικαστή (κάτι που εντείνεται λόγω της εκτεταμένης «δικαστικοποίησης» της συνταγματικής ερμηνείας).

15. Για τον συσχετισμό των νομικών κειμένων με τα λογοτεχνικά κείμενα βλ. Κ. ΔΟΥΖΙΝΑ & R. WARRINGTON, Ο λόγος του νόμου. Ερμηνεία, αισθητική και ηθική στο δίκαιο, Αθήνα, 1996 σ. 23 επ., R. DWORKIN, How Law is like Literature, σε: ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, A matter of Principle, Cambridge, Massachusetts, 1982. Βλ. πρόσφατα και Θ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, Δίκαιο και Λογοτεχνία. Βασικές θεματικές ενότητες μιας νέας θεματικής, Νομική Επιθεώρηση, 30, 2001, σ. 197 επ.

IV. Το σύνταγμα και η επίσημη αναγνώριση του ερμηνευτικού σχετικισμού

Απολύτως συναφές προς τα κειμενολογικά χαρακτηριστικά του συντάγματος είναι και το γεγονός πως το σύνταγμα υιοθετεί με πολλούς και διαφόρους τρόπους (είτε άμεσα είτε έμμεσα) τον ερμηνευτικό σχετικισμό. Κατ' αρχάς η ίδια η αοριστία πολλών συνταγματικών εννοιών και οι πολλές επιφυλάξεις υπέρ του νόμου λειτουργούν ως μηχανισμοί αποδοχής ή μάλλον ενθάρρυνσης του ερμηνευτικού σχετικισμού¹⁶.

Η εξέλιξη και η μεταβολή των ερμηνευτικών αντιλήψεων, η προβολή ή και η υιοθέτηση νέων ερμηνευτικών εκδοχών ριζικά διαφορετικών ή και αντίθετων από τις ως τότε κρατούσες, οι μεγάλες νομολογιακές στροφές είναι οι πιο συνηθισμένες εκφάνσεις αυτού του ερμηνευτικού σχετικισμού¹⁷. Η συμβολή της νομολογίας στην ερμηνεία του άρθρου 43 σε σχέση με τις παράνομες κανονιστικές πράξεις που κυρώνονται νομοθετικά¹⁸ ή σε σχέση με το άρθρο 116 παρ. 2 (πριν από την αναθεώρηση του)¹⁹ και τις αποκλίσεις που μπορεί να προβλεφθούν ως προς την ίση μεταχείριση ανδρών και γυναικών είναι δύο από τα παραδείγματα τέτοιας ριζικής μεταβολής αντιλήψεων ως προς το κανονιστικό περιεχόμενο του συντάγματος. Τα παραδείγματα μπορούν φυσικά να πολλαπλασιαστούν και να καλύψουν όλα σχεδόν τα θέματα. Άλλωστε η αναγνώ-

16. Βλ. ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, Η ερμηνεία του Συντάγματος μεταξύ νομικής δογματικής και επιστημολογικής ειλικρίνειας, σε: ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Η ερμηνεία του Συντάγματος και τα όρια του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, Αθήνα - Κομοτηνή, Α. Ν. Σάκουλας, 1994, σ. 56 επ.

17. Βλ. ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, Η ερμηνεία του Συντάγματος, ό.π., σ. 59.

18. Βλ. ΣτΕ (ολ.) 3596-7/1991. Από τη θεωρία βλ. ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, Μαθήματα, ό.π., σ. 135 επ., ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Η στροφή της νομολογίας στο ζήτημα της κύρωσης παράνομων κανονιστικών πράξεων, ΤοΣ, 1992, σ. 39 επ., Ο. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Νομοθετική κύρωση κανονιστικών πράξεων: το χρονικό της νομολογιακής μεταστροφής, ΤοΣ, 1992, σ. 51 επ., Π. ΠΑΡΑΡΑ, Συνταγματικές ελευθερίες και αυθαίρετες κυβερνητικές πράξεις, σε: Ένωση Ελλήνων Συνταγματολόγων, Οι συνταγματικές ελευθερίες στην πράξη, Αθήνα - Κομοτηνή, 1986, σ. 367 επ., Δ. Θ. ΤΣΑΤΣΟΥ, Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος Α', ό.π., σ. 415 επ., Κ. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΥ, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, Αθήνα - Κομοτηνή, 2002, σ. 79.

19. Βλ. ΣτΕ (ολ.) 1933/1998 και 1917- 1929/1998. Σχετικά βλ. Αλ. ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΑΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΥ, Η ιστορική στροφή του Συμβουλίου της Επικρατείας προς πραγματική ισότητα, ΤοΣ, 1998, σ. 773 επ. Για την κατοχύρωση των «θετικών μέτρων» στο αναθεωρημένο άρθρο 116 παρ. 2 Συντ. βλ. ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, Το αναθεωρητικό κεκτημένο, Αθήνα - Κομοτηνή, 2002, σ. 168 επ.

ριση του ερμηνευτικού σχετικισμού είναι ρητή και επίσημη, οργανώνεται δε δικονομικά. Αυτό γίνεται:

α. Με την αναγνώριση της δυνατότητας να ψηφίζονται και να τίθενται αναδρομικά σε ισχύ ερμηνευτικοί νόμοι, δηλαδή νόμοι που προβαίνουν σε αυθεντική ερμηνεία προγενέστερων νόμων –ακόμη και εκτελεστικών του συντάγματος– γύρω από το νόημα των οποίων προκαλείται αμφισβήτηση²⁰.

β. Με τη θέσπιση και την αναγνώριση των ενδίκων μέσων που μπορεί να οδηγήσουν στην ανατροπή οριστικών ή και τελεσίδικων αποφάσεων προφανώς και λόγω διαφορετικής ερμηνείας και εφαρμογής του συντάγματος²¹.

γ. Με τη θέσπιση του ίδιου του μηχανισμού του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων²² αλλά και του μηχανισμού του πολιτικού ελέγχου της συνταγματικότητας από την ίδια τη Βουλή κατά τη συζήτηση και ψήφιση ή τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας κατά την έκδοση του ψηφισμένου νόμου που μπορεί να οδηγήσει στην αναπομπή του²³.

δ. Με την πρόβλεψη ειδικής διαδικασίας άρσης των πιθανών αντιθέσεων μεταξύ των ανωτάτων δικαστηρίων ως προς την έννοια ή τη συνταγματικότητα διάταξης τυπικού νόμου, άρα ως προς την ερμηνεία τελικά του συντάγματος ενόψει του νόμου αυτού²⁴.

V. Σύνταγμα και μακρύς ιστορικός χρόνος

Παρότι, λοιπόν, η σχέση της μεταβιομηχανικής κοινωνίας με το χρόνο είναι πολύ διαφορετική από αυτή της νεωτερικής κοινωνίας, το σύνταγμα εξακολουθεί να διεκδικεί τη ρύθμιση του μακρού ιστορικού χρόνου. Ούτε η τα-

20. Άρθρο 77 παρ. 2 Συντ. Βλ. ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, *Μαθήματα, ό.π.*, σ. 104 επ., Δ. Θ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *Συνταγματικό Δίκαιο, ό.π.*, σ. 389 επ.

21. Για μία εμπειριστατωμένη υποστήριξη της θέσης ότι το ισχύον Σύνταγμα κατοχυρώνει το δικαίωμα άσκησης ενδίκων μέσων βλ. Κ. ΜΠΕΗ, Άρθρο 20 παρ. 1, σε: Γ. ΚΑΣΙΜΑΤΗ & Κ. ΜΑΥΡΙΑ (επιμ.), *Ερμηνεία του Συντάγματος II*, Αθήνα - Κομοτηνή, 1999, σ. 115 επ.

22. Βλ. Β. ΣΚΟΥΡΗ & ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, *Ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων*, Αθήνα - Κομοτηνή, 1985.

23. Βλ. Ν. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ο πολιτικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων. Μελέτη συγκριτικού συνταγματικού δικαίου κατά το δίκαιο της Ελλάδας, της Γαλλίας και της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας*, διδ. διατριβή, 1989.

24. Βλ. ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, *Η κήρυξη της αντισυνταγματικότητας τυπικού νόμου με απόφαση του ΑΕΔ, και Το ΑΕΔ και η αυθεντική ερμηνεία των νόμων*, σε: ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Η ερμηνεία του Συντάγματος, ό.π.*, σ. 33 και σ. 139 επ. αντίστοιχα.

χύτητα των κοινωνικών και πολιτικών εξελίξεων, ούτε η ταχύτητα της πληροφόρησης, ούτε –τώρα πια– η επικράτηση του διαδικτύου, που επιτρέπει την άμεση ενημέρωση για όλα σχεδόν τα θέματα, μεταβάλλουν τη βασική διαίρεση σε βραχύ και μακρύ ιστορικό χρόνο²⁵.

Αντιθέτως θα έλεγα ότι η μετανεωτερική κοινωνία έχει πολύ καλύτερη – πιο συγκροτημένη και στερεή– σχέση τόσο με το παρελθόν (μέσα από μία τεκμηριωμένη περιοδολόγηση της ιστορικής εξέλιξης και από μία ενδελεχή και συστηματική μελέτη της ιστορίας) όσο και με το μέλλον (μέσα από «μελλοντολογικές» προβολές και προγνώσεις πολύ λεπτομερείς και επεξεργασμένες).

Από την άποψη αυτή η σημερινή εποχή διέπεται από μία αντίληψη για τον μακρύ ιστορικό χρόνο που επιτρέπει την καλύτερη κατανόηση της σημασίας και των μακροπρόθεσμων διακανονισμών που γίνονται στο επίπεδο του συντάγματος. Άρα η ιδιαίτερη σχέση του συντάγματος με το χρόνο όχι μόνο δεν θίγεται στη μετανεωτερική εποχή, αλλά και βελτιώνεται. Η ταχύτητα των εξελίξεων δημιουργεί συνήθως προβλήματα στην κοινή νομοθεσία που επιδιώκει να ρυθμίσει πληρέστερα και λεπτομερέστερα συγκεκριμένες καταστάσεις και όχι στο σύνταγμα που θεσπίζει το βασικό πλαίσιο και τις γενικές αρχές με ευλυγισία και ευρυχωρία παραπέμποντας για τα υπόλοιπα στο νόμο. Αυτό το φαινόμενο της γρήγορης παλαίωσης και απαξίωσης του κοινού νόμου είναι άλλωστε και μία από τις βασικές αιτίες του φαινομένου της αναγωγής του συντάγματος για την αναζήτηση πλήρων και άμεσων λύσεων σε επιμέρους ειδικά προβλήματα.

Όλα αυτά τα στοιχεία καθιστούν το σύνταγμα, ως νομικό και πολιτικό φαινόμενο, ικανό να επιβιώνει παρά το πλήθος των μεταβολών που επέρχονται στις κρίσιμες έννοιες (όπως η κυριαρχία, το κράτος κ.λπ.). Από την άποψη συνεπώς αυτή η ανθεκτικότητα του συνταγματικού φαινομένου είναι μία από τις μεγαλύτερες ίσως ιστορικές εισφορές της νεωτερικής εποχής στο απόθεμα του νομικού και πολιτικού πολιτισμού.

25. Για τις έννοιες αυτές βλ. F. BRAUDEL, *Μελέτες για την ιστορία*, Αθήνα, 1986, σ. 15 επ.